दीपः । इत्यमरः । २ । ७ । १६८ ॥ तत्पर्यायः । स्नेहादीपकः २ कज्जलध्वजः ३ शिखातरः ४ गृहमणिः ५ ज्योतिःस्फाटचः ६ दशैत्यनः ७ दोषातिलकः ८ दोषास्यः ९ नयनोत्सवः १० । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रघौ । ५ ।३७ ।

"रूपं तदोजस्वि तदेव वीर्यं
तदेव नैसर्गिकसुप्रतत्वम् ।
न कारणात् स्वाद्विभिदे कुमारः
प्रवर्त्तितो दीप इव प्रदीपात् ॥")

दीपमाहात्म्यम् । यथा,—

"दीपेन लोकान् जयति दीपस्तेजोमयः स्मृतः ।
चतुर्वर्गप्रदो दीपस्तस्माद्दीपं यजेत् प्रिये ! ॥"

सप्तप्रकारा दीपा यथा,—

"घृतप्रदीपः प्रथमस्तिलतैलोद्भवस्ततः ।
सार्षपः फलनिर्यासजातो वा रालिकोद्भवः ॥
दधिजश्चान्नजश्चैव प्रदीपाः सप्त कीर्त्तिताः ॥"

तस्य पञ्चप्रकारा वर्त्तिका यथा,—

"पद्मसूत्रभवा दर्भगर्भसूत्रभवाथवा ।
सालजा वादरी वापि फलकोषोद्भवाथवा ॥
वर्त्तिका दीपलक्ष्येषु सदा पञ्चविधाः स्मृताः ॥"

दीपपात्राणि यथा,—

"तैजसं दारवं लौहं मार्त्तिकं नारिकेलजम् ।
लक्ष्मजोद्भवं वापि दीपपात्रं प्रशस्यते ॥"*॥

दीपवृक्षे दीपस्थापनं भूमौ तन्निषेधश्च यथा,—

"दीपवृक्षाश्च कर्त्तव्यास्तैजसाश्चैव भैरव ! ।
वृक्षे च दीपो दातव्यो न तु भूमौ कदाचन ॥
सर्व्वंसहा वसुमती सहते न त्विदं द्वयम् ।
अकार्य्यपादघातश्च दीपसन्तापनं तथैव च ॥
तस्माद्यथा तु पृथिवी तापं नाप्नोति वै तथा ।
दीपं दद्यान्महादेवे अन्येभ्योऽपि च भैरव ! ॥
कुर्व्वन्तं पृथिवीतापं यो दीपसुतृणेन्नरः ।
स ताम्रतापं नरकमाप्नोत्येव शतं समाः ॥ ● ॥

सुवृत्तवर्त्तिः सस्नेहः पात्रेऽभ्ये सुदर्शने ।
स्कन्धाये वृषकोटौ तु दीपं दद्यात् प्रयत्नतः ॥
लभ्यते यस्य तापस्तु दीपस्य चतुरङ्गुलात् ।
न स दीप इति ख्यातो ज्योतिषद्विस्तु स स्मृतः ॥
नेत्राह्लादकरः सर्व्वभूमितापविवर्ज्जितः ।
सुश्लिष्टः शब्दरहितो निर्धूमो नातिदुःखकः ॥
दधिजावर्त्तवर्त्तिस्तु प्रदीपो श्रीविवृद्धये ।
दीपवृक्षस्थिते शुद्धस्नेहेनैव प्रपूरिते ॥
दधिजावर्त्तवर्त्त्या तु चारुदीपः प्रदीपकः ।
उत्तमः प्रोच्यते पुत्र ! सर्व्वतुष्टिप्रदायकः ॥
तद्वेव वर्त्तितो दीपो मध्यमः परिकीर्त्तितः ।
विहीनः पात्रतैलाभ्यामधमः परिकीर्त्तितः ॥"

इति कालिकापुराणे ६८ अध्यायः ॥ ● ॥

कार्त्तिके तद्दानफलं यथा,—

"कार्त्तिके भाति यो दद्यात् प्रदीपं सर्पिरादिना ।
आकाशे मण्डले वापि स चाक्षयफलं लभेत् ॥"

इति कर्म्मलोचनम् ॥ ● ॥

अपि च ।

"समभ्यर्च्य हरिं भक्त्या दीपं दत्त्वा दिवानिशम् ।
तत्र प्रापविशुद्धात्मा नरो याति दिवं नृप ! ॥
लक्ष्मापक्षे विशेषेण तत्र पञ्च दिनानि तु ।
पुण्यानि तेषु यद्दत्तमक्षयं सर्व्वकामिकम् ॥
एकादश्यां हरिमुद्दिश्य दीपं प्रज्वाल्य मूषिका ।
मानुष्यं दुर्लभं प्राप्य परां गतिमवाप सा ॥
द्वादश्यां तस्करो रात्रिदीपमुद्दीप्य चौर्य्यतः ।
कारणात् परमं प्राप्तो लोकं विष्णोः सनातनम् ॥
श्वपचोऽपि त्रयोदश्यां दीपान् दत्त्वापरैः सतान् ।
वेश्या लीलावती भूत्वा जगाम स्वर्गमक्षयम् ॥
लुब्धकोऽपि चतुर्दश्यां पूजयित्वा जनार्द्दनम् ।
निर्भक्तिः परसंगत्या विष्णुलोकं जगाम सः ॥
गोपः कश्चिदमावास्यां पूर्णां दत्त्वाथ शार्ङ्गिणः ।
सुदुर्जयस्तनापालो राजराजेश्वरोऽभवत् ॥
तस्माद्दीपाः प्रदातव्या रात्रावस्तमिते रवौ ।
गृहेषु सर्व्वमोक्षेषु चैत्येष्वायतनेषु च ॥
देवानामथवा रथ्यासु श्मशानेषु सरःसु च ॥"

इत्यग्निपुराणम् ॥

प्रदीपनः, पुं, (प्रदीपयतीति । प्र+दीप्+णिच्+ल्युः ।) स्थावरविषभेदः । इत्यमरः ।२।८।१०॥ (अस्य पर्य्यायो यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।

"काकोलो गरलः चूडो वत्सनाभः प्रदीपनः ।
शौक्लिकेयो ब्रह्मपुत्रो विषं स्थावरजो विषः ॥")

तस्य लक्षणम् यथा,—

"वर्णतो लोहितो यः स्यात् दीप्तिमान् दहनप्रभः ।
महादाहकरः पूर्व्वैः कथितः स प्रदीपनः ॥"

इति राजनिर्घण्टः ॥

प्रकाशके, त्रि ॥

प्रदेशः, पुं, (प्रदिश्यते इति । प्र+दिश्+"हलश्च ।" ३ । ३ । १२१ । इति घञ् । "उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम् ।" ६ । ३ । १२२ । इति पाक्षिको दीर्घाभावः ।) देशमात्रम् । (यथा, हरिवंशे भविष्यपर्व्वणि । ५ । ३६ ।

"गरुडादवरुह्याथ दीपिकादीपिते तदा ।
प्रदेशे पुष्करीकाक्षो स्थितस्तावत्सहामरैः ॥")

तत्पर्य्यायः । आस्थानम् २ आस्था ३ भूः ४ अवकाशः ५ स्थितिः ६ पदम् ७ । इति राजनिर्घण्टः ॥ तर्जन्यङ्गुष्ठसम्मितः । भित्तिः । इति मेदिनी । शे, २५ ॥ संज्ञा । इति निरुक्तम् । १ । ४ । २ ॥ तन्त्रयुक्तिप्रकारविशेषः । यथा,—

"प्रकृतस्यातिक्रान्तेन साधनं प्रदेशः । यथा देवदत्तस्यानेन शस्त्रसङ्घातं तस्याद्यशदत्तस्याप्ययमेवोद्धरिष्यतीति ।" इत्युत्तरतन्त्रे पञ्चषष्टितमेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥)

प्रदेशनं, क्ली, (प्रदिश्यते अनेनेति । प्र+दिश्+करणे ल्युट् ।) कृपादेरपहौकनम् । भेटी इति ख्यातम् । तत्पर्य्यायः । प्राभृतम् २ उपायनम् ३ उपयाचनम् ४ उपहारः ५ उपदा ६ । इत्यमरः । २ । ८ । २७ ॥ केचित्तु देवताभ्यो भक्त्या मित्रादिभ्यश्च प्रीत्या यत् प्रशस्तं लड्डुकादि दीयते तत् इत्याहुः । केचित्तु प्राभृतादि इयं श्रद्धया देवताब्राह्मणराजादिभ्यो यद्दीयते तत्र । उपायनादि चतुष्कं तुभ्यमिदं दीयते त्वयैतत् मम कार्य्यं साधनीयमिति यद्दीयते धृतो इति ख्याते इत्याहुः । किन्तु घटकमेकार्थमेवेति बहवः । उपायनसुपयाचं प्राभृतञ्चोपदा स्त्रियामित्यमरमाला । इति भरतः ॥

प्रदेशिनी, स्त्री, (प्रदिश्यते अनयेति । प्र+दिश्+करणे ल्युट् ।) तर्जनी । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

प्रदेशिनी, स्त्री, (प्रदिशतीति । प्र+दिश्+णिनिः ङीप् ।) तर्जनी । इत्यमरः । २ । ६ । ८१ ॥ (यथा, महाभारते । १ । ८३ । १६ ।

"तेऽदर्शयन् प्रदेशिन्या तमेव नृपसत्तमम् ।
शृण्विन्तो मातरश्चैव तथाचक्षुष दारकाः ॥"

"खेरङ्गुले: पादाङ्गुष्ठप्रदेशिन्यौ द्व्यङ्गुलायते । प्रदेशिन्यास्तु मध्यमानामिका कनिष्ठिका यथोत्तरं पञ्चमभागहीना ।" इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ३५ अध्याये ॥)

प्रदेहः, पुं, (प्रदिह्यते इति । प्र+दिह् लेपने+घञ् ।) प्रलेपः । इति वैद्यकम् ॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने । १३ अध्याये ।

"इन्द्रवज्राभिदग्धेऽपि जीवति प्रतिकारयेत् ।
स्नेहाभ्यङ्गपरीषेकैः प्रदेहैश्च तथा भिषक् ॥"

यथा च "प्रदेहो वातश्लेष्मप्रशमनः सन्धानः शोधनो रोपणः शोषवेदनापहश्च तस्योपयोगः क्षताक्षतेषु ।" इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ३८ अध्याये । अङ्गनविशेषः । तद्यथा —

"कृदः सुपौदनं दद्यात् प्रदेहांश्च सुसंस्कृतान् ॥'

इति च तत्र सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ॥)

प्रदोषः, पुं, (दोषा रात्रिः । प्रारम्भो दोषाया इति प्रादिसमासः । प्रक्रान्ता दोषा रात्रिरत्रेति वा ।) रजनीमुखम् । इत्यमरः । १ ।४।६॥ तत्तु रात्रेः प्रथमदण्डचतुष्टयम् । यथा,—

"प्रदोषोऽस्तमयादूर्द्ध्वं घटिकाद्वयमिष्यते ॥"

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

(यथा, कुमारे । ५ । ४४ ।

"वद प्रदोषे स्फुटचन्द्रतारका
विभावरी यद्यरुणाय कल्पते ॥")

दोषः । इति हेमचन्द्रः ॥ (प्रकृष्टो दोषो यस्येति । दुष्टे, त्रि । यथा, माघे । २ । ६८ ।

"ये चान्ये कालयवनशाल्वरुक्मिद्रुमादयः ।
तमःस्वभावास्तेऽप्येनं प्रदोषमनुयायिनः ॥"

"ये चान्ये कालयवनशाल्वरुक्मिद्रुमादयो राजानस्तमःस्वभावाः तमोगुणात्मकाः अतएव तेऽपि प्रदोषं प्रकृष्टदोषम् । प्रदोषो दुष्टरात्रीत्याविति वैजयन्ती । तामसमेवैनं चैद्यमनुयायिनः अनुयास्यन्ति सादृश्यादिति भावः ॥" इति तद्टीकायां मल्लिनाथः ॥)

प्रद्यु, क्ली, प्रकृष्टा द्यौः स्वर्गो यस्मात् सत् । पुण्यम् । इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गादासः ॥

प्रद्युम्नः, पुं, (प्रकृष्टं द्युम्नं बलं यस्य ।) कन्दर्पः । इत्यमरः । १ । १ । २६ ॥ स वासुदेवस्य चतुर्थो व्यूहः । यथा,—

"एकदेवं चतुर्व्यूहं चतुर्धा पुनरच्युतः ।
विभेद वासुदेवोऽसौ प्रद्युम्नो हरिरव्ययः ॥